

Izvirni znanstveni članek Original scientific paper (1.01)
Besedilo prejeto Received: 4. 6. 2022; Sprejeto Accepted: 17. 6. 2022
UDK UDC: 27-675(497.4Prekmurje)"18/19"
DOI: 10.34291/Edinost/77/01/Fujs
© 2022 Fujs CC BY 4.0

Metka Fujs

»Kako zvonijo zvonovi sobočki?« Murska Sobota v sobivanju med katoličani, evangeličani in judi

*»How do the Sobota Church Bells Ring?«
Murska Sobota in Coexistence Between
Catholics, Lutherans and Jews*

Izvleček: Med letoma 1908 in 1912 je Murska Sobota dobila tri nove cerkve. Za mesto, ki je na prelomu stoletja svojo podeželsko podobo spreminjalo v urbano okrajno središče, so ti predstavljali izjemen arhitekturni presežek. V duhu secesije celovito prezidana katoliška cerkev sv. Nikolaja, današnja stolnica, je pomemben gradbeni dosežek domačega arhitekta Ladislava Takača. Neogotski kompleks evangeličanske cerkve z župniščem in kantorjevo hišo je obogatil podobo glavne mestne ulice. Nedaleč stran je svoje mesto dobila imenitna sinagoga, ki jo je zasnoval znani arhitekt tovrstnih objektov v ogrskem prostoru Lipót Baumhorn. Nove cerkvene stavbe so bile zunanji izraz moči in pomena treh verskih skupnosti, katerih dostojanstveniki so zasedali pomembne funkcije v mestnih upravnih, finančnih in šolskih institucijah ter bili ena od gonilnih skupin gospodarskega in kulturnega razvoja mesta. Ne glede na število vernikov, med katerimi so prevladovali katoličani, je enakopravno sobivanje treh verskih skupnosti pomembno vplivalo na razvoj Murske Sobote v času od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne.

Seveda pa strpno sobivanje ni bilo stalnica. Spreminjajoča politična situacija, izključujoča zakonodaja, ki je sledila politiki, večinsko politično opredeljevanje pripadnikov različnih verskih skupin, njihovo večinsko nacionalno opredeljevanje, zgodovinske zamere, predsodki, neznanje – vse to so elementi, ki jih je treba upoštevati, če si želimo ustvariti celovitejšo podobo teh odnosov. V prispevku posebej izpostavljam odnose med verskimi skupinami glede na njihovo večinsko narodno opredeljevanje. Govorimo namreč o času nastajanja nacionalizmov, povezanih z oblikovanjem nacionalnih držav v 19. stoletju, kar je pripeljalo do razpada večnacionalne monarhije, nastanka nove večnacionalne monarhije, katere del je leta 1919 postalo Prekmurje, in revizionistične madžarske politike, ki se je za doseg svojih nacionalnih ciljev pridružila trojnemu paktu.

Ključne besede: Murska Sobota, 19. in 20. stol., sobivanje katoličanov, protestantov in judov, zakonodaja, uprava

Abstract: *Between 1908 and 1912, Murska Sobota got three new churches. For a town that changed its rural image into an urban district centre at the turn of the century, these represented a remarkable architectural surplus. In the spirit of Secession, the completely rebuilt*

Catholic Church of St. Nicholas, today's cathedral, is an important building achievement of the local architect Ladislav Takač. The neo-Gothic complex of the Evangelical Church, with a rectory and a cantor's house, enriched the image of the main town street. Not far away, a magnificent synagogue, designed by the famous architect of such buildings in the Hungarian area Lipót Baumhorn, got its place.

The new church buildings were an external expression of the power and importance of the three religion communities, whose dignitaries held important positions in the town's administrative, financial and school institutions, and were one of the driving forces of the town's economic and cultural development. Regardless of the number of believers, among whom Catholics predominated, the equal coexistence of three religious communities had a significant impact on the development of Murska Sobota in the period from the second half of the 19th century to the Second World War.

Of course, tolerant coexistence was not a permanent state. Changing political situation, exclusionary and politically based legislation, the prevailing political affiliation of members of different religious groups and their prevailing national identification, historical resentments, prejudices, ignorance – these are all elements that need to be considered if we want to create a more comprehensive picture of their relations. In this article, I especially emphasize the relations between religious groups according to their prevailing national identity. We are talking about the time of the emergence of nationalisms associated with the formation of nation-states in the 19th century. That ultimately resulted in the collapse of one multinational monarchy, the emergence of a new multinational monarchy, part of which Prekmurje became in 1919, and revisionist Hungarian politics, that joined the Triple Alliance to achieve its national goals.

Keywords: *Murska Sobota, 19th and 20th centuries, coexistence of Catholics, Protestants and Jews, legislation, administration*

1 Pravni in kulturni okvir verske svobode na Ogrskem v 19. stoletju

Murska Sobota je imela v času prvega ljudskega štetja na območju kraljevine Ogrske v letih 1784–1787 637 prebivalcev (*Az első Magyarországi népszámlás /1784–1787/* 1960, 230) in je bila popolnoma katoliški kraj. Kraj, ki se je še komaj kdaj spomnil svoje protestantske izkušnje iz 16. in 17. stoletja, ko so se njegovi prebivalci v veliki večini izrekli za protestante kalvinske in evangeličanske veroizpovedi. Več kot dvajset let po tem, ko je zemljiški gospod Peter Széchy evangeličanom odvzel soboško cerkev, ki so jo ti zasegli v času reformacije, je prva katoliška vizitacija po protireformaciji leta 1698 v Murski Soboti ugotovila med 250 prebivalci le 70 katoličanov (Zelko 1983, 262). Leta 1713 se je npr. kot Murskosobočan na evangeličansko gimnazijo v Banski Bistrici – in naslednje leto na evangeličansko univerzo v Halleju – vpisal Franc Temlin, prevajalec Lutrovega malega katekizma v prekmurski slovenski jezik, ki velja za prvo knjigo v prekmurskem jeziku (Sedar 2017, 35–36). Protireformacija je dejansko zmagala, šele ko so se leta 1732 cesarski zahtevi po rekatolizaciji dokončno

uklonili vsi zemljiški gospodje na območju Prekmurja. Po tem času se prvi protestanti v Murški Soboti ponovno pojavijo šele sredi prve polovice 19. stoletja, kar je pozneje od dokumentirane prve naselitve judov po tolerančnem patentu. Čeprav je bilo s tolerančnim patentom cesarja Jožefa II., ki je bil za Ogrsko razglašen leta 1783, vernikom omogočeno svobodno izpovedovanje vere, je še naprej obstajala npr. prepoved trajnega naseljevanja protestantom in judom na več področjih kraljevine. Šele protestantski patent iz leta 1859/1861 je ukinil prepovedi in protestantom omogočil širšo svobodo pri naseljevanju in ustanavljanju cerkva ter šol.

Dve tretjini protestantov, ki so živeli na območju kraljevine Ogrske, je pripadalo kalvinski in ena tretjina evangeličanski veroizpovedi. Na čelu revolucije leta 1848 je bilo ogrsko kalvinsko plemstvo, zaradi česar si je habsburški državni aparat zelo prizadeval za združitev vseh protestantskih Cerkev v okviru ene Protestantske državne cerkve. Dotlej samostojne evangeličanske in kalvinske Cerkve na Ogrskem in Sedmograškem naj bi bile združene z ostalimi protestantskimi Cerkvami v monarhiji in podvržene enem nadzoru. Protestantski patent je leta 1859 uvedel enotno ustanovo za protestante in obe protestantski Cerkvi formalno izenačil s Katoliško cerkvijo, omogočil jim je nemoteno delovanje, ustanavljanje cerkvenih občin in šol, ki so dobile status državnih šol, omogočil jim je izgradnjo cerkvenih objektov ter naseljevanje tudi na območjih, kamor se dotlej niso smeli naseljevati. Toda zakon je zaradi cesarjeve pravice do nadzora in ukinjanja samostojnosti Cerkev sprožil velik odpor na Ogrskem, dokler ni bil leta 1861 preoblikovan in je bila na skupni sinodi protestantskih Cerkev leta 1864 sprejeta skupna cerkvena ustava (Rajšp 2019, 164–168).

V letih od sprejetja tolerančnega patenta je bilo tudi veliko prizadevanj, da bi se zakonsko pospešila emancipacija judov. Ker so bili ti najbolj vpeti v gospodarsko dejavnost, je bilo zelo pomembno ukiniti še vedno veljavni sklep ogrskega zbora iz leta 1687, po katerem ljudje, ki niso rimskokatoliške vere, ne morejo imeti premoženja. Sklep, ki ga je uzakonil cesar Leopold I., je bil sicer odraz protireformacije in naperjen proti protestantom, vendar je zajel vse. Tega tudi tolerančni patent ni popolnoma odpravil, saj so se judje lahko npr. ukvarjali le s trgovino dobrin, ki niso bile zajete v cehovskih predpisih. Patent jim je omogočil izpovedovanje vere, enakopravnost pri vpisu na šole in ustanavljanje lastnih šol, vendar je bilo na gospodarskem področju še veliko omejitev, prav tako pa tudi

na verskem. Za nakup zemljišč za izgradnjo svojih objektov so si judovske skupnosti morale pridobiti posebna cesarska dovoljenja, in tudi sicer niso bili zakonsko priznana verska skupnost. Tik pred marčno revolucijo je ogrski parlament veliko razpravljal o judovskem vprašanju, saj so ti zaradi večjega priseljevanja postajali pomemben element v družbi. Rezultat razprav je bil leta 1840 sprejet zakon, ki je judom dovolil opravljanje obrti, in leta 1852 zakon, ki je dovolil ustanovitev judovskih občin. Leta 1860 je bila judom potrjena pravica do posedovanja nepremičnin, v bistvu pa je šele temeljni državni zakon leta 1867, in nato še ogrski zakon istega leta, razglasil državljansko enakopravnost judov, kar se je potem reguliralo na različnih področjih še do konca 19. stoletja. V ogrskem delu monarhije je bila npr. njihova konfesionalna enakopravnost potrjena šele leta 1895 (Katus 2022).

V večnarodni državi je bila verska enakopravnost vedno povezana z enakopravnostjo narodnosti in sta se regulirali skupaj v kontekstu državljske enakopravnosti. V kratkem obdobju neodvisnosti je ogrski zbor v Szegedu leta 1849 sprejel Zakon o narodnostih, ki naj bi spoštoval kulturne, jezikovne in verske pravice nemadžarskih prebivalcev znotraj občinskih meja, ne pa na celotnem ozemlju države, kar je pomenilo, da je bil nivo uresničevanja pravic v rokah lokalnih oblasti in temu primerno zelo skromen. Predlog zakona je sledil načelom filozofa, književnika in politika Jozsefa Eötvösa o osebni svobodi kot temeljni vrednoti in o narodni zavesti kot o njeni nujni posledici, pri čemer je mogoče narodnostno vprašanje rešiti z doslednim spoštovanjem osebne svobode, razširjene na vse, ki se počutijo pripadnike kakega naroda (Kemény 1952, 140). Enako je Eötvös razmišljal tudi o verskih skupnostih in verski svobodi, čeprav je kot katoličan nedvomno delal za Katoliško cerkev. V svojih razpravah je pisal o cerkvi, ki naj jo vodijo čisti nameni, o cerkvenem poslanstvu, ki je enako človekovemu poslanstvu, tj. pomagati vedno, kjer je mogoče, ublažiti trpljenje, dvigniti zatirane, nadoknaditi krivico. Pisal je o krščanstvu, ki ni ne poseben narod ne država, zato naj vera ne odloča o obliki države. Izhajajoč iz idealov skupnega izvora, skupnega greha in odrešenja, je enotnost celotnega človeštva tista temeljna ideja, ki naj prežema vse doktrine krščanstva. Vzpostavitev države, v kateri lahko vsi narodi na zemlji mirno bivajo drug ob drugem, v samozavesti svojega bratstva in združeni v eno samo vas, je bil njegov ideal, h kateremu mora stremeti krščanstvo. Zanimiva je prispodoba podjetja z več oddelki, ki jim je treba dati skupno točko, na kateri

se lahko sestanejo in se ločeno od svojih drugih pogledov in interesov počutijo kot skupnost, tako da – če konflikta ni več mogoče rešiti – je možno vsaj izenačenje (Trencsényi idr. 2016, 293).

Eötvös je bil edini izmed revolucionarjev, ki se je leta 1867 vrnil na položaj ministra za javno šolstvo in bogoslužje in imel priložnost uresničiti del svojih življenjskih idej. Državni zbor je istega leta potrdil zakon o državljanski enakopravnosti judov, ki pa je bil predvsem zaradi nasprotovanja katoličanov manj uspešen v prizadevanjih za doseg popolne verske svobode in enakopravnosti, kot bi lahko bil. V razpravah o judovski enakopravnosti so se prepletala Eötvöseva verska stališča in politična stališča. Možno judovsko spreobrnitev je obravnaval strogo religiozno. Bil je prepričan, da je bilo poslanstvo judov zaključeno s Kristusovim prihodom in da naravna pot jude vodi proti krščanstvu. Ker pa si je bilo mogoče želeti le iskreno spreobrnjenje v krščansko vero, so lahko kristjani prišli do težko pričakovanega trenutka judovske spreobrnitve le z lastnim zglednim življenjem. Eötvös je kot kristjan upal na spreobrnitev judov, a kot politik k temu ni pozival, kot politika so ga vodili liberalni pogledi o kulturni enakosti vseh. Zavrnil je vse zahteve, ki so bile postavljene kot predpogoj za doseg popolne emancipacije judov, ker pač ni ničesar, kar bi se lahko zahtevalo v zameno za svobodo. Spraševal se je, kako lahko od judov kdorkoli terja domovinsko navezanost, če jih ta ista domovina ne želi priznati za svoje sinove (Konrád 2013, 509).

Na koncu je bil Eötvöse v največji dosežek sprejetje zakona o organizaciji osnovnega pouka leta 1868, ki je uvedel obvezno ustanavljanje občinskih in državnih osnovnih šol (Kokolj in Horvat 1977, 153–156). Na Ogrskem so bile dotlej le verske šole in zgovorno je, da so bili judje prvi, ki so svoje otroke vpisovali v državne šole, ker pač niso imeli razvejene mreže svojih verskih šol, čeprav je od leta 1850 tudi na Ogrskem obstajal t. i. izraelitski šolski fond, ki je bil namenjen izboljšanju pogojev šolanja judovskih otrok (Toš 2012, 49).

Po zakonu o enakopravnosti judov je bil leta 1868 sprejet še en pomemben zakon, tj. zakon o narodnostih. V oba zakona je bilo vpetih veliko Eötvösevih načel, vendar je bila implementacija obeh zaradi mnogih interesov počasna, predvsem na lokalnem nivoju. Potem ko je z ustanovitvijo

dvojne monarhije ogrsko plemstvo uresničilo madžarsko nacionalno suverenost nasproti centralizmu dunajskega – nemškega – dvora, se je obrnilo k uresničevanju te suverenosti na območju kraljevine. V sedemdesetih letih 19. stoletja so se gospodarski in socialno-liberalni interesi veleposestnikov, lokalnih plemičev in novega meščanstva povezali z madžarskim državnim nacionalizmom v boju za politično in narodno poenotenje Ogrske. Na čelu tega je bil od leta 1875 predsednik vlade, kalvinec Kálmán Tisza, ki je vodil ogrsko državno politiko po dveh tirih: kompromisarskega sporazumevanja z Avstrijo in nenehne gonje proti narodnostim, rezultat pa je bila odkrita politika madžarizacije.

V okviru madžarskega narodnega programa se je najprej skoraj v celoti pomadžarilo plemstvo, nato pa po jeziku ali vsaj po nacionalni zavesti tudi večina nemškega, slovaškega in judovskega prebivalstva v mestih. Ne gre se torej čuditi, da so mnogi Slovenci jude kot nosilce kapitalizma in nekaterih javnih služb enačili z madžarsko upravo, s katero so bili ti tudi dejansko močno povezani. Madžarski kapitalizem in madžarska buržuzija sta se razvijala pod zaščito režima in bila politično povezana z njim. Iz povezanosti je nastala liberalna stranka, ki je leta 1878 s sprejetjem novega kazenskega zakonika in možnostjo kaznovanja vsakega delovanja, ki nasprotuje madžarizaciji, zelo omejila možnosti političnega in kulturnega delovanja nemadžarskih narodov, s tem pa tudi uveljavljanje – sicer prvega – evropskega zakona o narodnostih.

Na tedanje stanje v državi se navezujejo zapisi dr. Franca Ivanocija, ki velja za enega najbolj zaslužnih slovenskih narodnih buditeljev med predstavniki Katoliške cerkve v Prekmurju pred vojno, v kroniki tišinske župnije, kjer pogosto precej sovražno piše o judih. Zoprna mu je bila Budimpešta zato, ker se je moral tam povsod srečevati z judi. Budimpešto imenuje »Judapešta« ali »ostudna Sodoma«. Ob prihodu za župnika na Tišino je v kroniko zapisal, da je »judov v župniji zelo malo, najbrž zaradi tega, ker s svojim spretnim štajerskim soselstvom ne morejo tekmovati« (Smej 1975, 27). V enem svojih člankov je spričo dejstva, da so ga oblasti obtoževale panslavizma in ga zaradi tega večkrat klicale na zagovor, leta 1900 zapisal, da »kdor ni liberalen ali Žid, ta velja za pangermana ali panslovana« (Novak 1984, 60). Jožef Smej pravi, da je Ivanocijevo nestrpnost možno povezati s tem, da so bili judje veliki podporniki liberalizma in da se iz istega razloga tudi ni družil z domačimi judi v Prekmurju (1975, 115).

Ivanoci je bil redki predstavnik Cerkve (katoliške in protestantske), ki je zavzel zelo jasno politično stališče do novega meščanstva, ki je zadnja desetletja 19. stoletja na Ogrskem prevzemalo politično in gospodarsko moč in to povezalo z madžarskim nacionalnim programom. Kritiziral je brezobzirno izkoriščanje najrevnejših in rastoči madžarski nacionalizem ter napovedal, da bo to povzročilo vojno in socialno revolucijo, državno politiko je imenoval »dojilja socializma« (Smej 1975, 61). Ivanoci je bil podobno kritičen tudi do voditeljev lastne cerkve, ki so podpirali takšno politiko. Ostro je nastopil tudi proti načrtu oblasti, da uvede civilno poroko, pri čemer so ga predvsem skrbeli mešani zakoni. Po madžarski zakonodaji iz leta 1868 so namreč morali otroci po spolu slediti veri svojih staršev, in če so duhovniki krstili otroke, ki bi morali slediti staršem druge veroizpovedi, so bili kaznovani, kar se Ivanociju ni zdelo prav (Novak 1984, 55). Pridobivanje drugovercev v okrilje svoje vere je bilo pomembno poslanstvo vsake Cerkve in duhovnikov v župnijah. Sicer se je z načinom krsta, kot ga je določal zakon, ohranjalo razmerje med veroizpovedmi, za prestop v drugo vero pa so se načelno odločali le odrasli ljudje. Leta 1906 je bil sprejet novi zakon o verskih odnosih, ki se je nanašal na vse priznane veroizpovedi in je urejal tudi vprašanje prehajanja iz ene veroizpovedi v drugo – v bistvu le v zakonito krščansko veroizpoved, ne pa tudi kristjanov v judaizem. Prestop je bil dovoljen vsakomur, ki je dopolnil 18 let, in je bil običajno povezan s poroko. Pomembno je, da starši pred 18. letom niso smeli spreminjati veroizpovedi svojih otrok.

V prvem delu prispevka sem povzela zakonodajo, ki je na Ogrskem urejala preseljevanje protestantov in judov, versko svobodo, ustanavljanje institucij ter pravico do nepremičnin. Poleg samega upravnega in gospodarskega razvoja Murske Sobote kot okrajnega središča so bili to pomembni vzvodi, ki so omogočili izgradnjo treh novih cerkva v mestu v kratkem obdobju štirih let. Seveda pa je pomembno vedeti tudi, kako številne so bile tri navedene skupnosti v mestu.

2 Verska in narodna podoba Murske Sobote od tolerančnega patenta do priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS

Leta 1836 je Elek Fényes objavil statistiko in geografijo Železne županije, v kateri opisuje Mursko Soboto kot trg znotraj Slovenskega okraja (*Tótsági*

járás), katerega prebivalci so pretežno Slovenci (*vinds*), po verski pripadnosti pa je bilo 665 katoličanov, 98 judov in 30 evangeličanov. V trgu je bila tedaj le katoliška cerkev (Fényes 1836 [1991], 50).

Druga največja verska skupnosti v Murski Soboti so bili v prvi polovici 19. stoletja torej judje, ki so se preseljevali predvsem z območja današnje Gradiščanske, ki je tedaj spadala pod Ogrsko, vendar je imela nemško večino. V tem zgodnjem obdobju so v Mursko Soboto prihajali iz nemškega kulturnega okolja in so govorili jidiš. Ob poznejših ljudskih štetjih so se opredeljevali za Nemce ali za Madžare. Kot Madžari so se opredeljevali predvsem poznejši priseljenci, ki so prišli iz notranjosti županij Vas in Zala. Glede verskih obredov so bili vsi priseljeni judje neologi.

Svojo prvo molilnico naj bi si uredili v hiši iz 18. stoletja, ki pa jo je leta 1853 zamenjala nova, zgrajena na zemljišču ob današnji Lendavski ulici. Tedaj je v Murski Soboti živelo že 180 judov, ureditev sinagoge na novi lokaciji pa je bila povezana tudi z dejstvom, da je leto prej (1852) Murska Sobota postala sedež samostojnega rabinata, ki je poleg Murske Sobote povezoval še jude v krajih Andrejci, Bodonci, Cankova, Ivanovci in Tešanovci (Kuzmič 2015, 49).

Peščica soboških evangeličanov je tedaj spadala v evangeličansko župnijo v Puconcih, ki je bila po tolerančnem patentu ena od prvih treh evangeličanskih župnij na območju Prekmurja, ustanovljenih leta 1783.

Leta 1881 je imela Murska Sobota 1786 prebivalcev, od katerih je bilo 1244 katoličanov, 311 judov in 227 evangeličanov, slovensko govorečih jih je bilo 1112 (*hazai nyrvű* [domači jezik]), nemško govorečih 362 in madžarsko govorečih 231 (*A Magyar Korona Országáiban az 1881 évi végrehajtott népszámlálás 1882, 347*).

Po zadnjem štetju pred prvo svetovno vojno in novo državno razmejitvijo leta 1910 je imela Murska Sobota 2304 prebivalce, od katerih jih je bilo 1922 katoličanov, 534 evangeličanov in 234 judov, od teh je bilo slovensko govorečih 1310, madžarsko govorečih 1305 in nemško govorečih 122 (*A Magyar Szent Korona Országáiban 1910 évi népszámlálása 1912, 10-11*).

Trideset let med enim in drugim štetjem kaže, da se je število katoličanov povečalo sorazmerno s povečanjem števila prebivalstva, da se je več kot podvojilo število evangeličanov, da je nekoliko upadlo število judov, da je število Slovencev ostalo skoraj enako, da se je za dve tretjini zmanjšalo število nemško govorečih in da se je petkrat povečalo število madžarsko govorečih prebivalcev Murske Sobote.

Gospodarske spremembe so se odražale tudi v nacionalni strukturi prebivalstva. Medtem ko so bili mali kmetje, bajtarji in najemni delavci ne glede na narodno pripadnost v enakem socialnem položaju, je bilo novo meščanstvo predvsem madžarsko ali pa se je močno identificiralo z madžarsko kulturo. Uradniki, zdravniki, odvetniki, bankirji so bili v glavnem Madžari. V upravnih odborih bank so bili tudi pomembni možje soboškega cerkvenega življenja. Predsednik leta 1894 ustanovljene Hranilnice južne Železne županije (*Délvasmegyei takarékpénztár*) je bil npr. soboški katoliški župnik Franc Gašpar (Fujs 2015, 25), na tem položaju pa ga je nasledil župnik Janoš Slepec. Predsednik leta 1874 ustanovljene Murskosoboške hranilnice (*Muraszombati Takarékpénztár*), pozneje preimenovane v Prekmursko banko, je bil vrsto let evangeličanski senior Štefan Kovač (Kuzmič 2022a). Trgovci in novi podjetniki so bili v veliki večini judje (Berger, Hirschl, Schönheit, Kardos, Meizner, Fürst, Heiner, Kohn), ki so se v nacionalnem pogledu, kot že rečeno, izrekli bodisi za Nemce ali za Madžare. Do leta 1919 najdemo med mestnim prebivalstvom Murske Sobote malo Slovencev na pozicijah družbene veljave, več jih je najti med različnimi obrtniki. V primerljivi izobrazbeni strukturi jih najdemo le med učitelji ter protestantskimi in katoliškimi duhovniki, kar je povezano z možnostmi izobraževanja in s še zagotovljeno avtonomnostjo Cerkve pri izobraževanju v cerkvenih šolah.

Katoliška osnovna šola je v Murski Soboti delovala od leta 1858, v njej pa so poučevali v prekmurskem, madžarskem in nemškem jeziku. V madžarskem jeziku je poučeval učitelj v leta 1892 ustanovljeni evangeličanski osnovni šoli. V prekmurščini so le peli in pri tem uporabljali stare prekmurske pesmarice (Kuzmič 2015, 38). Zgolj v madžarskem jeziku se je poučevalo tudi v leta 1873 ustanovljeni državni osnovni šoli (Fujs 2015, 26). Leta 1877 so se soboški judje pritožili ministru, da njihove otroke v državni šoli zapostavljajo in da jih celo učiteljica javno zaničuje. Judovska verska občina je imela svojo šolo vsaj od leta 1887, pouk v njej je potekal

v nemškem jeziku, pozneje pa samo v madžarskem jeziku (Kuzmič 2015, 37–38). Vse verske šole so bile blizu matičnih cerkva.

Priča tedanjih verskih razmer v mestu je bil štajerski Slovenec Anton Trstenjak, ki je v letih 1883 in 1903 obiskal kraje današnjega Prekmurja in Porabja ter zbral svoja opažanja v potopisu Slovenci na Ogrskem.¹ Za Mursko Soboto pravi:

Trg Sobota je prilično velik, toda nesnažen, kakor je nesnažno vsako židovsko gnezdo [...] V Soboti se začinja in odtod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji. V samem trgu jih je 313, a v bližnji Dolnji Lendavi pa še več, namreč čez 400 duš. V Soboti imajo sinagogo in pokopališče. V rokah imajo vso trgovino. V Soboti je le eden katoličan trgovec, katerega še Židi niso mogli uničiti. Tako ima trg res židovsko lice. Le hišice, katere stoje na zunanji plati trga, kažejo nam, da v njih prebivajo Slovenci. (1883 /2006/, 76)

Trstenjak je morda del tega tudi javno izrazil v kavarni hotela Dobrai, saj naj bi menda moral Mursko Soboto v naglici zapustiti. Trstenjakovo nezaupanje do judov je delno temeljilo na njegovih predsodkih, ki jih je v svojem proslovenskem občutenju povezal s kritiko madžarske uprave v Prekmurju in tistega sloja v tedanji prekmurski družbi, ki je imel v svojih rokah denar in politično moč. Tako je ob obisku Beltincev zapisal: »Brez Židov niso Belotinčarje. Plemič in Žid sta dva činitelja, a obadva imata besedo in veljavo v országu (država). Oba dva sta stebra madžarske državne ideje. Graščaki imajo v Belotincih gradove in denarje, Židi pa umazane koče, toda mnogo denarja.« (76) Na svoji poti po Prekmurju in Porabju je poleg katoliških obiskal tudi evangeličanske župnije v Petrovcih, Križevcih, Bodoncih in Puconcih in z naklonjenostjo pisal o duhovnikih, ki jih je srečal, predvsem pa o književnikih zaradi njihove vloge pri ohranjanju slovenstva. Petrovski pastor Evgen Terplan mu je npr. povedal, »da žive papinci in luterani v najlepši slogi. Verska razlika jih ne moti. Le prazniki jim delajo zmešnjavo.« (63) Razočaral ga je le puconski pastor Rudolf Cipot

¹ Anton Trstenjak je del svojega zbranega gradiva objavil med letoma 1901 in 1905 v več člankih v *Ljubljanskem zvonu* in v nekaj drugih izdajah, v glavnem pa je do leta 2006 ostalo v rokopisu.

z izjavo, da se Slovenci moramo pomadžariti in zato ne potrebujemo svoje literature (74).

V času Trstenjakovega obiska so velik del gospodarstva v Murški Soboti še vedno obvladovali grofje Szapáry, ki so soboško zemljiško gospostvo kupili leta 1687. Grofje so opravljali pomemben državne funkcije, grad v Murški Soboti so bogato opremili z izbranimi umetninami in predmeti umetnih obrti ter z izdatnimi daritvami podpirali gradnje v mestu. Z veliko daritvijo so podprli zidavo katoliške cerkve, katere pročelje krasi njihov grb, enako kot družinsko grobnico ob južni strani cerkve. Grofje so se v prvi četrtini 20. stoletja znašli v težki finančni situaciji, in še preden je bilo vse njihovo premoženje v Murški Soboti dano na dražbo, ki se je začela leta 1930, so na katoliško cerkev prenesli del svojih zemljišč in večjo parcelo z družinsko grobno kapelo na pokopališču.

Katoliški soboški grof Antal Szapáry je v petdesetih letih 19. stoletja judovski skupnosti podaril zemljišče ob današnji Lendavski ulici, kjer so si nato postavili molilnico in kjer je skoraj petdeset let kasneje zrasla nova sinagoga. Zanimivo je, da so se isti grofje odločili, da evangeličanski cerkveni občini ne bodo prodali prvotno dogovorjenega zemljišča za gradnjo molilnice. To je ostalo kot trajna zamera, saj je morala občina za zemljišče, ki ga je nato odkupila od lokalnega gostilničarja, odšteti bistveno več denarja. Šlo je za prestižno lokacijo, direktno nasproti gradu, kjer so leta 1890 postavili molilnico in dvajset let kasneje novo cerkev. Ko je grof zjutraj vstal, stopil na imenitni baročni balkon in pogledal na promenado, imenovano *Szapáry sétány* (Szaparijevo sprehajališče), je pogledal direktno v vhod nove evangeličanske cerkve, in če so bila vrata te odprta, je morda lahko videl tudi odsev Lutrove podobe na vitražu za glavnim oltarjem.

Medtem ko so bili grofje Szapáry zvesti podporniki katoliške cerkve v Murški Soboti, je največjo podporo evangeličanski cerkvi nudila družina plemenitih Berkejev. Jožef Berke se je preselil v Mursko Soboto okoli leta 1850 iz Tešanovcev, v mestu je imel svojo odvetniško pisarno, bil pa je tudi poslanec v državnem parlamentu. Njegov sin Mihael je bil prvi inšpektor evangeličanske cerkvene občine v Murški Soboti, Mihaelova hčerka Irena Marta pa se je poročila s prvim duhovnikom te občine Štefanom Kovačem (Fujs 2015, 23–24), ki je leta 1922 postal tudi prvi senior Prekmurskega seniorata.

Od konca 19. stoletja so v mestu potekala velika gradbena dela, gradili so bolnišnico, železnico, sodišče in tri nove cerkve. Večina tedaj uglednih meščanov je bila v iniciativnih odborih za gradnjo cerkva, skrbeli so za pridobivanje denarja in za izvedbo projektov.

Temeljni kamen za izgradnjo sinagoge je bil položen maja 1907, dokončana pa je bila avgusta naslednje leto. Načrte zanjo je izdelal znani budimpeški arhitekt Lipót Baumhorn, ki je v istem času projektiral tudi obe profani stavbi ob evangeličanski cerkvi, namenjeni župnišču in kantorju. Baumhorn je projektiral 25 sinagog po vsej monarhiji, med njimi leta 1905 tudi svoj najbolj prestižni objekt, sinagogo v Szegedu. Judovska skupnost je za gradnjo najela 60.000 kron kredita (Kuzmič 2015, 49) in poleg sakralnega objekta so na dvorišču sezidali še šolo s stanovanjem za rabina. Soboški rabinat je do razpada monarhije spadal k 8. okrajni izraelitski občini v Sombotelu, vsi okraji pa so bili podrejeni predsedstvu državne izraelitske pisarne v Budimpešti. Do razpada so k soboškemu rabinatu spadali tudi določeni kraji, ki so nato ostali na madžarskem ali v Avstriji. Soboški rabin je bil v času gradnje sinagoge dr. Jožef Frank. Tega je za dve leti (1908–1911) nasledil dr. Albert Schweiger, leta 1913 pa je prišel na mesto rabina dr. Henrik Kis, a je leta 1921 odšel v Novi Sad. (Premk in Hudelja 2014, 80)

Soboški evangeličanski verniki so leta 1886 ustanovili v Murski Soboti podružnico puconske cerkvene občine, v katero so bili vključeni še verniki iz 23 okoliških krajev. Postavili so si molilnico, ki jo je oskrboval kaplan István Balogh (Kuzmič 2015, 38). Samostojna cerkvena občina je bila ustanovljena leta 1890 in je bila povezana v seniorat Železne županije s sedežem v Sombotelu. Ideja za izgradnjo evangeličanske cerkve v Murski Soboti sega v leto 1892, ko je prišel za duhovnika Štefan Kovač in so ustanovili fond za zbiranje denarja. Leta 1903 je cerkvena občina povezovala 2458 evangeličanov, od katerih so v mestu živeli 504. Načrte za novo opečno cerkev v neogotskem slogu je izdelal Ernő Gerey iz Budimpešte, temeljni kamen so položili maja 1909, posvečena pa je bila septembra 1910. Gerey je bil tudi avtor načrta notranje poslikave, ki jo je leta 1933 izvedel Samu Schők iz Murske Sobote (Obal 2002, 88–89).

V Murski Soboti je bila katoliška župnija že v 13. stoletju in je bila sedež širšega cerkvenega okraja najprej v okviru škofije Győr in od leta 1777

škofije Sombotel. Od leta 1893 je bila to Dekanija Murska Sobota. Dogovor o gradnji oz. obsežni razširitvi župnijske cerkve Sv. Nikolaja v Murški Soboti je bil sprejet leta 1905, nadzor gradnje pa je prevzel dotedanji kaplan in od leta 1906 novi župnik Janoš Slepec. Leta 1907 je bilo ob cerkvi v neoklasicističnem slogu zgrajeno novo župnišče po načrtih arhitekta Lajosa Wolfartha iz Murske Sobote (Obal 2002, 94). Leta 1910 so porušili velik del stare cerkve, obdržali so le bazo zvonika in poslikan gotski prezbiterij iz 14. stoletja, ter postavili temelje nove. Načrt nove cerkve je v duhu secesije izdelal domači arhitekt, ki je bil takrat asistent na visoki tehniški šoli v Budimpešti, Ladislav Takač (Takats). Takač je projektiral tudi velik del notranje opreme. Cerkev je bila zgrajena za sprejem 2500–3000 vernikov (Obal 2002, 92), posvetil pa jo je sombotelski škof János Mikes leta 1912.

To je bila cerkvena, verska in narodna podoba Murske Sobote pred priključitvijo Prekmurja h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1919. V prvem mesecu po končani vojni je pokrajina doživela velik izbruh antisemitizma, ki so mu botrovali poraz v vojni, oktobrska revolucija v Rusiji, nezadovoljstvo zaradi nerešenih nacionalnih in socialnih konfliktov ter splošno pomanjkanje. Vojaki, ki so se oboroženi vračali s fronte, so skupaj z bojevito razporeženimi skupinami kmetov novembra 1918 vdrli v judovske trgovine v Dolnji Lendavi, Črenšovcih, Beltincih, Veliki Polani, Gomilicah, Turnišču, na Hotizi, ropali in uničevali, v Beltincih so tudi razbijali okna hiš, v katerih so živeli judje. Vendar nezadovoljstvo ni bilo uperjeno zgolj proti judom, ampak na splošno proti bogatašem in oblastem (Kokolj 1981, 74–79). Marca 1919 je urednik slovenskega katoliškega časopisa *Novine* Jožef Klekl še svaril, da naj ljudje na bližnjih volitvah ne volijo socialdemokratov, ker »jih v Soboti vodi Židov«, ampak naj raje volijo krščanske socialiste (23. 3. 1919, 1), kar pa je spričo zmage boljševisikov na Madžarskem postalo nepomembno. Pomembno pa je, da so judje zaradi zavarovanja svojih interesov, predvsem premoženja pred zaplembo, poleg drugih zainteresiranih socialnih slojev podprli novo oblast, ki jo je v Prekmurju predstavljal Vilmoš Tkalec, tedaj namestnik ljudskega komisarja za Slovensko krajino (velik del današnjega Prekmurja). Zaradi tega naj bi se za to kratko obdobje uveljavil ljudski rek: »Tou je nej komunizem, liki jüdizem.« (Kokolj 1981, 140)

3 Med svetovnima vojnama

Vrhovni svet mirovne konference v Parizu je julija 1919 sprejel predlog teritorialne komisije o meji med Madžarsko in Kraljevino SHS na razvodnici med Muro in Rabo in dovolil vojski slednje zasedbo Prekmurja. Civilno oblast je 17. avgusta 1919 v Beltincih prevzel začasni upravnik ali civilni komisar dr. Srečko Lajnšič, ki je najprej uradoval iz Radgone, nato pa se je preselil v Mursko Soboto, kjer je komisarja leta 1921 nadomestil okrajni glavar.

Ob prvem štetju prebivalstva v novi državi, leta 1921, je imelo mesto Murska Sobota 2821 prebivalcev, od katerih je bilo 2205 katoličanov, 533 evangeličanov in 179 judov. V narodnostnem pogledu je preobrat najbolj očiten, saj se je 2261 ljudi izjasnilo za Slovence, kar je skoraj dvakrat več kot ob štetju leta 1910, 427 ljudi se je izjasnilo za Madžare, kar je trikrat manj kot leta 1910, in 133 za Nemce, kar je skoraj enako predhodnemu štetju (Lipovšek 1921).

V celi pokrajini se je zmanjšalo število judov glede na predvojno obdobje, njihovo število v Murski Soboti pa je ostalo enako. Zmanjšanje števila judov v pokrajini gre delno pripisati mešanim zakonom in prestopom v krščansko vero, delno preselitvam v večja mesta na Madžarskem ali v novi državi, pa tudi dejstvu, da je štetje upoštevalo le tiste, ki so se opredelili za pripadnike izraelitske veroizpovedi in judov ni štelo po etnični oz. narodni pripadnosti.

Naslov prispevka sem povzela iz poglavja »Murska Sobota fidelis« v knjižici *Prekmurski profili* Frana Sušnika,² v katerem govori o soboških judih: »Kako zvonijo zvonovi sobočki? Vabijo, vabijo ... A kdo jih bo razumel, če ni čiste ga srca kakor otrok? Sinagoga nima zvona, in vendar zvonijo po vseh ulicah in iz vseh zakotnih židovskih trgovin, zvonijo, zvonijo: denar ... denar ...« (1929 /1998/, 27) Kot je bilo že navedeno v primeru Trstenjaka, Sušnikovemu podobna razmišljanja ali zapisi o judih niso redkost in največkrat jih lahko povežemo s Slovenci, ki so prišli v mesto iz drugih slovenskih pokrajin. Njihov

2 Dr. Fran Sušnik je prišel v Mursko Soboto leta 1922 kot učitelj na gimnaziji. Leta 1924 je začel v časopisu *Slovenec* objavljati podlistke z naslovom *Prekmurski profili*, ki so leta 1929 izšli v samostojni knjižici.

odnos je izhajal iz dejstva, da sami skoraj niso imeli izkušnje sobivanja z judi ali s protestanti. Katoliki so nosili s seboj dve tisočletji dolgo versko zamero; liberalci so svetohlinstvo očitali vsem cerkvam, sicer pa podpirali prosto, pogosto zelo brezobzirno gospodarstvo; levičarji so vsem zamerili sodelovanje pri vzdrževanju socialne neenakosti. Za Slovence iz širšega slovenskega prostora so bili judje v Prekmurju tujci, pretežno Madžari, kar je bil še eden izmed razlogov, da jim ni bilo mogoče zaupati. Protestanti pa so bili za iste madžaroni, ker so bili zadržani do vključitve Prekmurja v slovenski nacionalni okvir.

Dejstvo je, da prekmurski protestanti v katoliški Sloveniji niso imeli svojega zaledja, kot je bilo ponujeno katoličanom, katerih duhovniki so bili deležni pomembne narodne podpore s strani štajerskih duhovnikov od srede 19. stoletja dalje. Judje se politično niso izpostavljali, so pa z vidika narodne pripadnosti, družinskih in gospodarskih povezav bili bolj naklonjeni temu, da ostanejo v dotedanji državi.

Po priključitvi so se katoliški in evangeličanski duhovniki družno zavzemali za ohranitev vpliva cerkve v šolah. Vsi prekmurski duhovniki so leta 1920 podpisali vlogo, ki so jo naslovili na višji šolski svet v Ljubljani in v kateri so zahtevali, da se uzakonijo obstoječe verske šole z vsemi pravicami, ki so jih imele v prejšnji državi. Zahtevali so, naj veljavnost odlokov državnih šolskih oblasti v verskih šolah potrdi škof. Ko država teh zahtev ni upoštevala, je bilo veliko nejevolje duhovnikov in tudi domačinov uperjene zoper učitelje »prišleke« iz drugih slovenskih pokrajin. Vse šole so bile dokončno podržavljene z zakonom leta 1929 (Kuzmič 2022b). Veliko nejevolje nad ukrepi nove države je bilo povezane tudi z uvajanjem slovenskega knjižnega jezika v urade, šole in katoliško cerkev. Mnogi katoliški in evangeličanski duhovniki so si bili glede rabe jezika precej enotni in so zagovarjali rabo prekmurščine. Tedanji katoliški župnik v Turnišču Jožef Sakovič je leta 1919 celo zahteval, naj bo knjižna slovenščina le učni predmet v šolah (*Novine* 1. 8. 1920, 1). Zadeva je med katoličani dosegla vrhunec, ko je lavantinska škofija, ki je leta 1923 prevzela administraturo nad prekmurskimi župnijami, naslednje leto prepovedala rabo katekizma v prekmurščini. To je privedlo do tega, da so Prekmurci od nuncija zahtevali odstavitev lavantinske administrature. Malo pozno, saj pred priključitvijo k upravi nove škofije nobeden izmed vodilnih prekmurskih duhovnikov ni želel sprejeti

službe škofa, ko je bila Prekmurju ponujena možnost samostojne škofije (Zver 2006, 81).

Evangeličani so ohranili pravico rabe prekmurščine tudi v šolah. Bili so priključeni k nemški evangeličanski cerkvi v Jugoslaviji in ustava, ki jo je leta 1930 za protestantske cerkve sprejel kralj, je določala, naj se verouk v šolah predava v bogoslužnem jeziku. To je pomenilo, da so pri verouku in bogoslužju uporabljali prekmurščino, bogoslužje pa je občasno potekalo tudi v madžarščini za madžarske vernike. Katoličani so se verouka učili v slovenskem knjižnem jeziku.

Kljub konfliktom glede rabe prekmurščine, predvsem v katoliški cerkvi, in kljub negotovim političnim razmeram v prvih letih po razmejitvi med verskimi skupnostmi v Murski Soboti ni bilo konfliktov oz. ni zaznati kakega organiziranega izključevanja. Odmislimo omenjene predsodke prišlekov, uradnikov in učiteljev, ki so pričakovali tukaj neke druge, bolj narodnoslovenske, morda tudi bolj liberalne razmere, verjetno tudi višji nivo gospodarske in izobrazbene razvitosti. Murska Sobota je veljala za pomadžarjeno mesto, kjer imajo judje pomembne vzvode moči. V Murski Soboti je bila maja 1919 oklicana sovjetska republika, ki je bila prva in edina samostojna boljševistična tvorba na današnjih slovenskih tleh. Čeprav je trajala zgolj šest dni, se je zapisala v spomin kot nekakšen soboški komunistični odmik. Gospodarsko relativno močna judovska skupnost, promadžarska pozicija mnogih evangeličanov pa tudi judov in spomin na komunistično revolucijo – vse to je Murski Soboti zameril tudi Jožef Klekl, ko se je leta 1939 razburjal nad organizacijo Prekmurskega tedna v Murski Soboti, ki je veljal tudi za osrednjo proslavo ob 20-letnici priključitve Prekmurja, češ da gre za organizatorje, ki niso zrasli iz »naših krščanskih tal«, da se v Murski Soboti ne more odvijati takšno praznovanje, ker je bila gnezdo najhujše madžarizacije, ker je tam kraljeval boljševizem in mora šele dokazati stanovitnost narodnega duha. (*Novine* 4. 6. 1939, 1)

V Murski Soboti sta bila župnika katoliške cerkve do druge svetovne vojne Slovenca. Omenjeni Janoš Slepec je bil župnik med letoma 1906 in 1936, od leta 1922 je bil kanonik in od leta 1930 predsednik Lavantinske škofije, tudi pisec in prevajalec. Leta 1936 ga je nasledil Jožef Vojkovič, ki je ostal na tem mestu do leta 1964, pri čemer je čas med letoma 1946 in 1954 preživel v zaporih, obtožen na procesu proti članom in podpornikom

ilegalnih skupin. Pastor evangeličanske cerkve je bil med letoma 1892 in 1946 Madžar Štefan (István) Kovač, rojen blizu Györa in šolan na nemških univerzah v Halleju in Jeni, tudi prvi senior Prekmurskega seniorata od 1922, urednik in pisec. Rabin judovske cerkvene občine je bil med letoma 1926 in 1944 dr. Lazar Roth, sicer rojen v delu Ogrske, ki pripada danes Slovaški. V Mursko Soboto je prišel iz Novega Sada, bil je poliglot, ki je lahko pridigal v več jezikih in je poleg verske službe poučeval verouk tudi na soboških državnih srednjih šolah. Njegovi dobri odnosi z vrhovnim rabinom so botrovali odločitvi, da je postala Murska Sobota leta 1929 sedežna občina vseh judov na Slovenskem (550 vernikov), razen lendavskih.

Franc Bajlec je leta 1929 v *Novinah* tako pisal o verskih razlikah v pokrajini:

Verske nestrpnosti v naši krajini ni, to vsakdo mirne duše pove. Samo po sebi je pa razumljivo, da ne more biti vse tako, kakor je tam, kjer je verska enotnost. Katoličani in evangeličani v naši krajini živijo skupaj, so si sosedje, pomagajo drug drugemu in govorijo med seboj, kakor da ni nobene razlike med njimi, pa vendar so si tuji med seboj. Židov je samo v naši krajini več kot v vsej ostali Sloveniji. Ne rečem, da so tudi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši o kakem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z židom navadno vsak nežid podleže. (18. 8. 1929, 2)

Antisemitizem je možno najti v nekaterih besedilih Miška Kranjca, kar nekateri pripisujejo njegovi katoliški vzgoji, drugi pa njegovi podpori razrednemu boju, v katerem so bili judi na strani kapitala. Sobočan Ali Kardoš, jud, komunist in Kranjčev sodelavec pri častniku Ljudska pravica, naj bi nekoč rekel: »Miško najbrž sam sebi ponavlja, da je komunist in zato nima in ne more imeti protižidovskih predsodkov.« (Čačinovič 1999, 138-139)

Na splošno pa lahko ugotovimo, da so se v času med svetovnima vojnama predstavniki treh soboških verskih skupnosti družno udeleževali javnih dogodkov, sodelovali so pri uradnih praznovanjih in ob državnih praznikih so državni uradniki in vojaški častniki prisostvovali slovesnostim v vseh

cerkvah (Kerec 2000, 598). Običajni predsodki niso dobivali dramatičnih razsežnosti, ker jih nihče ni podbujal.

Z rastočo nacistično nevarnostjo pa je postajal seveda najbolj negotov položaj judov. Madžarska je npr. že leta 1920 sprejela prvi antisemitski zakon v povojni Evropi, ki je judom omejil vpis na univerzo. Podobno omejitev je leta 1940 uzakonila jugoslovanska vlada z določilom, da število vpisanih judovskih študentov v tekočem letu ne sme presegati odstotka državljanov judovskega rodu (Dolenc 2005, 199). Zaradi nezadovoljstva s trianonsko mirovno pogodbo je na Madžarskem dobival zagon iredentizem, ki si je iskal mednarodnih zaveznikov. Iz gibanja je zrastle madžarska revizionistična liga in s povečanim vojaškim proračunom so sledile priprave na vojno. Nenehno opozarjanje na status madžarske manjšine v sosednjih državah ob istočasnem ponavljanju, da se zavzemajo zgolj za enakopravne odnose med sosedi, sprejetje še enega antisemitskega zakona leta 1939, ki je omejil prisotnost judom v javnem življenju na 20 %, nemška podpora v mednarodni arbitraži, s katero je Madžarska dosegla delno revizijo mirovne pogodbe, in nemška priključitev Avstrije leta 1938 – vse to je v soseščini vzbujalo nelagodje in strah. Ni naključje, da so slovenski predstavniki v tedanji vladni stranki, s Korošcem na čelu, na taboru v Črenšovcih leta 1938 posebej poudarili, da se ne glede na verske razlike v Prekmurju manifestira predvsem bratska ljubezen in da je Jugoslavija država, kjer se upoštevajo želje madžarske manjšine, in ena redkih, kjer ni judovskega vprašanja (Dolenc 2005, 204). Dejstvo je, da je obstajal strah, da bi se zaradi domnevno narodne povezanosti lahko v skupnem interesu našli judje in madžarski revizionizem – da bi torej judje, zato da bi se rešili pred pregonom, podprli politiko ponovnega združenja vseh delov nekoč velike kraljevine Madžarske.

Različni slovenski časopisi, predvsem liberalni, so pisali o narodnih in verskih razmerah v Prekmurju in Murski Soboti, in ton teh člankov je bil protimadžarski in antisemitski. Judje in Madžari so bili nekako povezani v eno skupino, ki ne razume slovensko, ne priznava Slovencev in Jugoslavije in družno podpira iredentizem. Posploševanje je očitno spričo dejstva, da se je večina prekmurskih judov, predvsem pa tistih, ki so živeli v Murski Soboti, do zgodnjih tridesetih let že povsem jezikovno poslovenila (Pančur 2011, 59). Nekateri grede celo tako daleč, da pišejo o fizionomiji enih, o mongolski krvi drugih. Od leta 1938 opozarjajo

predvsem na socialne razlike, na to, da judje svojega kapitala ne vlagajo v okolje, v katerem živijo, ampak si kupujejo palače v tujih prestolnicah oz. nalagajo denar v švicarskih bankah. Socialno pogojeni so tudi odzivi na begunsko krizo, ki jo je sprožil anšlus, in čeprav je Jugoslavija sprejela le peščico judov, ki so šli tudi preko Murske Sobote in so imeli namen iti dalje do Zagreba ali v Palestino, je bil govor o tem, kako bodo zdaj ti pri domačih judih dobili delo namesto drugih domačinov. Seveda je bilo to brez podlage, in sicer zaradi omejenega števila beguncev in tudi zato, ker mnogi soboški judi tedaj niso bili tako premožni, kot se je prikazovalo, in tudi njihova majhna verska občina se je zaradi malega števila članov zelo težko financirala.

Vsekakor je bila socialna kriza v Prekmurju na višku v tridesetih letih, ko sta nekako sovpadli velika ekonomska kriza in likvidacija agrarne reforme. Pritisk na soboško poslovalnico posredovalnice dela je bil izjemen in veliko delavcev je ta poslala na sezonska dela tudi v Nemčijo, kjer so bili v stiku z nacionalsocialistično propagando. Mnogi so si od članstva v Kulturbundu obetali lažjo zaposlitev. Organizacija Kulturbunda je samo v Murski Soboti v začetku leta 1941 štela 232 članov, od teh le 17 Nemcev, ostali pa so bili v glavnem slovenski sezonski delavci (PIŠK, Arhiv sreskega načelstva, I/260).

4 Konec judovske skupnosti in umik krščanstva iz javnega življenja

V času rastoče nevarnosti so se nekateri judje odločili za prestop v evangeličansko vero, o čemer pričajo vpisi v evangeličanskih krstnih matičnih knjigah v Murski Soboti v letih 1940 in 1941 (ECOMS, Krstna matična knjiga 1914–). Vpisi pa so tudi v drugih evangeličanskih knjigah v letih 1939, 1940 in 1941, npr. v Dolnji Lendavi in Križevcih (obe v ECOK, Krstna matična knjiga 1903–). Največ zanimanja je leta 1938 vzbudil prestop družine Nadai, veletrgovcev z vinom iz Murske Sobote, v pravoslavno vero (Kerec 2000, 596). Sicer pa je bil tedaj že v veljavi razglas Ministrstva za notranje zadeve z dne 21. 7. 1938, ki je določal, da se za jude štejejo vsi pripadniki izraelske vere, ki so po 11. 3. 1938 prestopili v drugo vero. Po razglasu istega ministrstva z dne 15. 8. 1939 pa se za jude štejejo vse osebe izraelske vere ne glede na svoj rod, pri osebah, ki so prestopile

iz izraelitske v katerokoli drugo vero, pa se upošteva datum 1. 1. 1933 (PMMS, Štubljeva zapuščina, 8/19).

Zgodovina je pokazala, da antisemitski ukrepi, ki jih je pred začetkom vojne sprejela jugoslovanska vlada, niso imeli ne zunanje- in ne notranjepolitičnih učinkov. Nemčija, ki je bila s svojimi zaveznicami že v vojni ali na poti v vojno, je le stopnjevala politični pritisk, vladna kriza v državi pa se je nadaljevala in končala s kapitulacijo in popolnim razsulom države. Okupacija delov Jugoslavije s strani Nemčije, Italije, Madžarske in Bolgarije je takrat zadovoljila revanšistične apetite teh držav in želje hrvaških ekstremnih desničarjev po lastni državi. Med žrtvami, ki jih je terjala, pa je bila tudi skoraj celotna populacija prekmurskih judov.

Aprilska nemška zasedba in divjanje kulturbundovcev, ki so vdirali v njihova stanovanja in trgovine, sta leta 1941 sprožila preplah med soboškimi judi, vendar so se, potem ko so oblast po desetih dneh prevzeli Madžari, razmere umirile. Svečani prevzem oblasti je potekal 16. aprila 1941 na glavnem soboškem trgu in nagovora dobrodošlice madžarski zasedbi sta izrekla tudi katoliški dekan, tedaj župnik na Tišini, Jožef Krantz in evangeličanski senior Štefan Kovač (Fujs 1997, 178). Oba sta bila tudi v skupini uglednih Prekmurcev iz soboškega okraja, ki so bili povabljeni na svečano sejo županijske skupščine v Sombotelu 19. maja 1941, v skupini pa je bil tudi tovarnar Josip Benko, tedaj glavni inšpektor evangeličanske cerkve. Kovač je na seji opisal »radost vendskega ljudstva, da se je po dolgem trpljenju osvobodilo in povrnilo v svojo tisočletno domovino« (MÉV 24. 5. 1941, 6).

Tisti del evangeličanskih duhovnikov, ki so bili Madžari ali so se izobraževali na Madžarskem in so preko svojih tiskov med vojnama tudi delovali promadžarsko, je madžarsko zasedbo Prekmurja sprejel z naklonjenostjo. Med katoliškimi slovenskimi duhovniki je bila prisotna večja povezanost s slovenskim narodnim prostorom. Tisti, ki so v času prevrata delovali za priključitev Prekmurja h Kraljevini SHS ali so aktivno politično delovali med vojnama, so se hitro znašli v nemilosti novih oblasti in so bili po zaslišanjih večinoma premeščeni na župnije v notranjosti Madžarske (Fujs 1997, 182–183). Rabin dr. Lazar Roth je bil zaradi projugoslovanskega delovanja takoj po zasedbi odstranjen z mesta rabina in učitelja, deportiran

je bil z ostalimi prekmurškimi judi aprila 1944 in usmrčen 17. oktobra 1944 v Auschwitzu.

Judje so bili v državi umaknjeni z gospodarskih in družbenih pozicij, vendar madžarska vlada ni pristala na nenehne nemške zahteve po internaciji. Madžarska je med letoma 1938 in 1941 sprejela tri nove antisemitske zakone, in na slednjega, ki je dopolnjeval zakon o sklepanju mešanih zakonskih zvez iz 1894, se navezuje tudi uredba, ki določa julij 1942 kot rok, ko naj bi bila za jude dokončno uvedena prepoved opravljanja pomembnejših del v državi, razen tistih, ki so bili krščeni pred sedmim letom starosti, če sta bila starša krščena do 1. oktobra 1895 (MÉV 19. 6. 1942, 2). Ostrejšim ukrepom se je upirala večina političnih predstavnikov države in vidnejših oseb javnega življenja. Zgovorna je vsebina memoranduma, ki ga je več madžarskih uglednežev poslalo predsedniku vlade na božič 1942. Šokirani ob krvavih dogodkih, racijah, likvidacijah in internacijah v Bački in Novem Sadu, so opozorili predsednika vlade, da bodo ob koncu vojne vse napačne madžarske države in družbe v celoti prišle pred mednarodno javnost. Opozorili so tudi na nesprejemljiv odnos do judov, češ da so zakoni, ki zadnja leta regulirajo judovsko vprašanje, v nasprotju s krščanskim učenjem o enakopravnosti, da so znak histerije in pritiska, in ne stoletja znane politične daljnovidnosti. V zavesti, da so zakoni, čeprav napačni in nekrščanski, realnost, so menili, da ima vlada vendar dovolj moči, da ob njihovem izvajanju prepreči samovoljo, zaslepljenost, nečlovečnost njej podrejenih organov in posameznikov (*Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* 1986, 349–355). Kljub načelno odločnemu odzivu predsednika vlade in podpore, ki jo je imel v visokih slojih družbe, vlada skoraj ni imela druge izbire, kakor da se ukloni nemškemu pritisku in tako plača dejstvo, da je bila za revizijo mirovne pogodbe pripravljena iti v vojno kot zaveznik fašizma in nacizma. Pod pritiskom pa si je prizadevala predvsem za strogo izvajanje že obstoječih zakonov. Na sestanku Stranke madžarskega življa³ v Murški Soboti je predsednik njenega okrajnega odbora, poslanec državnega zbora in župan Murske Sobote Ferdinand Hartner komentiral sprejete protijudovske ukrepe:

3 *Magyar élet párt* (MEP) je bila vodilna madžarska vladna stranka, katere prva organizacija v Prekmurju je bila ustanovljena v Murški Soboti 17. 3. 1942, nato pa še v Dolnji Lendavi in drugih večjih krajih. Kot temelj svojega programa je poudarjala rešitev judovskega vprašanja in v Prekmurju tudi »vendskega vprašanja«, tj. vprašanja Slovencev, ki so živeli v Prekmurju.

Židom se mora odvzeti njihova gospodarska moč, samo ne tako, da bi uničili madžarsko gospodarstvo kot leta 1918 [...] Za kritje vojnih stroškov se navrže visok davek na židovsko premoženje. Židje so hoteli to vojno, zato naj jo tudi plačajo. V kratkem bodo poklicani židovski lastniki na vojaška dela v posebnih delavskih bataljonih. (MÉV 20. 11. 1942, 1–2)

V zvezi z judovskim vprašanjem je poudaril, da »predstavlja milijon Židov tuje telo na državnem telesu Madžarskem. Po nečloveški poti jih ne moremo odstraniti. Do konca vojne se moramo zadovoljiti s sprejetimi ukrepi. Zato jim bo omejeno vsako gibanje v državi. MÉP ne more obljubljeni paradiza do konca vojne.« (MÉV 20. 11. 1942, 1–2)

Razmere pa so se katastrofalno spremenile marca 1944, po nemški zasedbi Madžarske. Minister za notranje zadeve je 7. aprila 1944 objavil posebno uredbo o deportacijah v koncentracijska taborišča in soboški judi so bili 26. aprila 1944 deportirani v Auschwitz–Birkenau skupaj z drugimi prekmurskimi in medmurskimi judi in tam 21. in 22. maja 1944 v veliki večini tudi usmrčeni. Ne rojstvo v mešanem zakonu, ne prestop v krščanstvo, ne zasluge za državo na koncu judom niso pomagali, da bi se rešili pogroma. Potem ko je bil za predsednika vlade imenovan vodja fašistične njilajske stranke (*Njilas keresztes párt*) Ferenc Szálasi in mu je bil regent Horthy 16. oktobra 1944 prisiljen predati svoje regentske obveznosti, so sledile množične aretacije, tudi aretacije preostalih judov. Med zadnjimi umrliimi sta bila Aleksander Balkany in Josip Mayer iz Dolnje Lendave, ki sta bila 31. marca 1945 ustreljena v skupini osmih zapornikov v Črnskih mejah pri Murski Soboti in sta vpisana v Mrliški knjigi evangeličanske cerkvene občine Dolnja Lendava (ECODL, Mrliška matična knjiga 1910–).

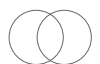
Temelj nove socialistične državne in družbene ureditve, ki se je oblikovala v Jugoslaviji z zmago osvobodilnega gibanja in z ljudsko revolucijo, je bila preobrazba zasebne lastnine v državno ali družbeno. Razlastitev, ki je kot posebna oblika represije potekala v ta namen, je bila naperjena proti najpomembnejšim nosilcem predvojnega političnega in gospodarskega življenja, običajno kot dodatna kazen za kakšno očitano kaznivo dejanje ali kot povračilo škode, ki jo je povzročil okupator. V procesu pred vojaškim sodiščem je bil npr. maja 1945 razlaščen Josip Benko in naslednji mesec tudi usmrčen (rehabilitiran na ponovljenem procesu leta 1993). Tudi

premoženje judov je bilo z ukrepi novih oblasti razlaščno, še preden so se preživeli leta 1945 vrnili iz taborišč. Nekateri so se celo – skupaj z drugimi predvojnimi podjetniki, trgovci, posestniki in vidnejšimi pripadniki predvojnega javnega življenja – znašli pred izrednim Sodiščem narodne časti v Murški Soboti in bili obsojeni za sodelovanje z okupatorjem. Te sodbe so bile razveljavljene šele čez nekaj let (Fujs 2001, 70–71).

Druga svetovna vojna je pomenila konec organizirane judovske skupnosti v Murški Soboti. Cerkvene občine so z razlastitvami ostale brez premoženja in tudi brez podpornikov, ki so pred tem finančno pokrivali njihovo delovanje in vzdrževanje cerkva. Cerkveno delovanje in versko življenje sta bila umaknjena na rob družbenega dogajanja in v zasebnost – kadar seveda nista bila predmet nekih drugih, politično motiviranih procesov, kot je bil proces proti soboškem katoliškemu župniku Jožetu Vojkoviču, ki je bil v skupini z drugimi duhovniki leta 1946 obsojen na petnajst let zapora zaradi očitane sodelovanja z ilegalnimi skupinami, ki so imele namen zrušiti režim.

Po vojni judje niso bili gmotno sposobni, da bi obnovili zanemarjeno sinagogo, ki je v vojni služila zaporu in konjušnici. Ponudili so jo evangeličanski cerkveni občini, ki pa prav tako ni imela sredstev, da bi vzdrževala dva objekta. Leta 1949 jo je skupaj z zemljiščem kupila občina Murska Sobota. Za sinagogo naj bi zaprosila Binkoštna cerkev iz Veščice, občina pa se je za mnenje glede tega obrnila na komisijo za verske odnose pri vladi. Vlada LR Slovenije objekta ni želela dati za verske namene, občina pa ni imela interesa, da bi ga uporabljala za kulturne ali kakšne druge namene. Na koncu so se odločili, da sinagogo porušijo, kar so leta 1954 tudi storili. Drugi dve cerkvi, zgrajeni v istem času v Murški Soboti, še stojita.

Kratice

ECODL	Evangeličanska cerkvena občina Dolnja Lendava
ECOK	Evangeličanska cerkvena občina Križevc
ECOMS	Evangeličanska cerkvena občina Murska Sobota
MéV	<i>Muraszombat és Vidéke</i>
PIŠK	Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota
PMMS	Pomurski muzej Murska Sobota

Reference

Arhivski viri

Evangeličanska cerkvena občina Dolnja Lendava, Krstna matična knjiga 1903–.

–, Mrliška matična knjiga 1910–.

Evangeličanska cerkvena občina Križevci, Krstna matična knjiga 1903–.

Evangeličanska cerkvena občina Murska Sobota, Krstna matična knjiga 1914–.

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva.

Pomurski muzej Murska Sobota, Štubljeva zapuščina.

Primarni viri

A Magyar Korona Országában az 1881 évi végrehajtott népszámlálás. 1882. Budimpešta: Országos M. Kir. sztatistikai hivatal könyvtára.

A Magyar Szent Korona Országában 1910 évi népszámlálás. 1912. Budimpešta: A Magyar Kir. Központi sztatistikai hivatal.

Az első Magyarországi népszámlás (1784–1787). 1960. Budimpešta: Központi sztatistikai hivatal könyvtára.

Fényes Elek. 1836 [1991]. *Vas Vármegye, Mostani állapota, Statistikai és geographiai tekintetben*. Vas megyei levéltári füzetek 4. Szombathely: VML.

Lipovšek, Gašpar. 1921. *Prekmurje: Seznam občin seznam občin v abecednem redu, razvrščenih po sodnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov*. Murska Sobota: Okrajno glavarstvo.

Muraszombat és Vidéke. 24. 5. 1941. Št 2: 6.

---. 19. 6. 1942. 25: 2.

---. 20. 11. 1942. 47: 1–2.

Novine. 23. 3. 1919. 12: 1.

---. 1. 8. 1920. 31: 1.

---. 18. 8. 1929. 33: 2.

---. 4. 6. 1939. 23: 1.

Trstenjak, Anton. 1883; 1903 [2006]. *Slovenski na Ogrskem: Narodopisna in književna črtica*. Viri 5. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. 1986. Zv. 1, knjiga 1. Beograd; Budimpešta: Vojnoistorijski institut; Vojnoizdavačka organizacija »Zrinjci«.

Sekundarni viri

- Čačinovič, Rudi.** 1999. *Zgodbe minulega sveta*. Murska Sobota: samozaložba.
- Dolenc, Ervin.** 2005. Zmaga ali poraz?: Marginalije h Koroščevi antisemitski uredbi leta 1940. V: Dušan Nečak, ur. *Stiplovske zbornik*, 199–209. Historična Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 10. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Fujs, Metka.** 1997. Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju. *Prispevki za novejšo zgodovino: Ferenčev zbornik* 37/2: 175–186.
- . 2001. Zaplembe premoženja v Prekmurju. V: Janez Balazič, ur. *Zbornik soboškega muzeja* 6, 63–76. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
- . 2015. Urbani razvoj Murske Sobote med leti 1850 in 1920. V: Mateja Huber, ur. *Med podeželjem in mestom: Murska Sobota 1850-1920*, 15–29. Čakovec: Muzej Međimurja.
- Katus, László.** 2022. Vallások, egyházak. *Haza és Haladás: A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867) – Encyclopedia Humana Hungarica* 7. <https://mek.oszk.hu/01900/01903/html/index5.html> (pridobljeno 21. 5. 2022).
- Kerec, Darja.** 2000. Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71/4: 591–613
- Kemény, G. Gábor.** 1952. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867–1892*. Budimpešta: Megjelenési adatok: Tankönyvkiadó.
- Kokolj, Miroslav.** 1981. Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919. V: Janko Liška in Miroslav Ravbar, ur. *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920: Zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979*, 53–205. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Kokolj, Miroslav, in Bela Horvat.** 1977. *Prekmursko šolstvo*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Miklós, Konrád.** 2014. Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* 56/3: 495–509.
- Kuzmič, Franc.** 2015. Murska Sobota v obdobju 1873–1914. V: *Med podeželjem in mestom: Murska Sobota 1850–1920*, 31–51. Čakovec: Muzej Međimurja.
- . 2022a. Zgodovina bančništva v Prekmurju. Pomurski muzej. <https://www.pomurski-muzej.si/pages/posts/zgodovinski-pregled-baninitva-v-pomurju-58.php> (pridobljeno 26. 5. 2022).
- . 2022b. Enotnost prekmurske evangeličanske in katoliške duhovščine glede šolstva v Prekmurju. Pomurski muzej. <https://mojsvet.com/muzej/pages/posts/enotnost-prekmurske-evangelianske-in-katolike-duhovine-glede-olstva-v-prekmurju-40.php> (pridobljeno 30. 5. 2022).
- Novak, Vilko.** 1985. Ivanocyjevo slovstveno delovanje in njegov pomen za prekmurske Slovence. V: *Ivanocyjev simpozij v Rimu*, 51–66. Ljubljana: Slovenska bogoslovna akademija v Rimu.
- Obal, Franc.** 2002. *Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Pančur, Andrej.** 2011. *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokausta*. Celje: Zgodovinsko društvo.
- Premk, Janez, in Mihaela Hudelja.** 2014. *Tracing Jewish Heritage: A Guidebook to Slovenia*. Ljubljana: JAS.
- Rajšp, Vincenc.** 2019. Avstrijski protestantizem v ogledalu svoje pravne zgodovine. *Stati in obstatu* 15, 157–169. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Sedar, Klavdija.** 2017. Franciscus Temlin: vir doctus et eruditus. V: *Zapisana beseda ostane: Littera scripta manet*, 31–43. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica.
- Smej, Jožef.** 1975. *Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga*. Maribor: Škofijski ordinariat v Mariboru.

- Sušnik, Fran.** 1929 [1998]. *Prekmurski profili*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Toš, Marjan.** 2012. *Zgodovinski spomin na prekmurske jude*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Trencsényi, Balász, Maciej Janowski, Mónika Baár, Maria Falina in Michal Kopeček, ur.** 2016. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Zv. 1. Oxford: Oxford University Press.
- Zelko, Ivan.** 1983. Gradivo za prekmursko zgodovino. V: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5, 227–320. Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani.
- Zver, Stanko.** 2006. Nekaj zgodovinskih silhu- et iz življenja Katoliške Cerkve skozi 20. stoletje v Slovenski krajini. V: Stanislava Zver in Franc Kuzmič, ur. *2006 – Škofija Murska Sobota: Zgodovinski oris krščanstva v Pomurju*, 79–87. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža.

